

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ІНСТИТУТУ «ЗАХИСТУ ПРАВ СПОЖИВАЧІВ» ТА ЙОГО МІСЦЕ У СИСТЕМІ ПРАВА І В СИСТЕМІ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

Г. КОЛІСНИКОВА

*здобувач кафедри цивільного права № 2
(Національна юридична академія України
імені Ярослава Мудрого)*

Система норм, що закріплюють особливості правового становища споживача серед інших учасників цивільного обороту, становить комплексний правовий інститут [6, 91]. Питання про місце, яке посідають норми, їх спрямованість на захист прав споживачів у системі права і законодавства України є складовою більш загальної проблеми: можливості визнання існування комплексних нормативних утворень не тільки в системі законодавства, але й у системі права і співвідношення цих двох систем [6, 94]. Наявність комплексних міжгалузевих утворень, що регулюють переплетені різноманітні суспільні відносини, до того ж нерідко оформлених в єдиному джерелі права, набуло справедливого визнання в науці. Проте одні вчені розглядають їх як підрозділи не самого права, а як систему законодавства. Висловлюється негативне ставлення до характеристики таких елементів, як галузь права, оскільки ознака комплексності не властива системі права на рівні галузей і підгалузей: «Сама природа галузі пра-

ва як категорія соціальної дійсності виключає можливість існування комплексних галузей права» [1, 32], у зв'язку з чим, на думку авторів, мова може йти лише про комплексні галузі законодавства. Водночас визнається існування комплексних правових інститутів як комплексних утворень у структурі права, тобто «визнання існування комплексних інститутів зовсім не ідентично визнанню наявності комплексних галузей права» [3, 421].

Інші автори ставлять питання про необхідність оцінки таких комплексних нормативних утворень, як цілісної системи норм, що посідає певне місце не тільки в системі законодавства, але й у системі права. У зв'язку з цим визнається існування вторинної структури права [3, 418], яка складається з різних нормативних утворень комплексного характеру: галузей, підгалузей, інститутів, що свідчить про «полімерність» системи права.

На думку С. Алексєєва, факт відособлення відповідних сфер законодавства означає, що є певні особливості й у змісті правового регулювання, і ком-

плексні утворення відособляються «не стільки тому, що існують самостійні нормативні акти, скільки тому, що за допомогою цих актів відбулося відоме узгодження норм, вироблені деякі загальні положення і прийоми регулювання, нормативний матеріал об'єднаний нормативними узагальненнями» [5, 55]. Такі комплексні утворення виникають у сучасному праві і законодавстві в умовах розвитку промисловості, енергетики, інших галузей масового виробництва і надання послуг, що вимагають застосування різноманітних технічних й організаційних прийомів регулювання, які обумовлюють і специфіку правових засобів регулювання відносин, котрі виникають у цих галузях. У таких комплексних об'єднаннях правових норм головним є не виділення юридично диференційованих галузей права, а навпаки, інтеграція різнорідних за первинною юридичною диференціацією норм, що пов'язана зі специфікою тієї сфери, яка піддається правовому регулюванню. На відміну від відособлених галузей права, що виражають процес розподілу правового регулювання, «комплексні правові масиви» виражають необхідність у сучасних умовах процесу об'єднання інтеграції різних соціальних і правових інститутів. Наголошуючи на вторинних утвореннях у системі права, С. Алексєєв виділив серед таких утворення, що спрямовані на регулювання відносин стосовно задоволення особистих потреб громадян [5, 156], тобто, використовуючи сучасну термінологію, комплексне утворення, спрямоване на регулювання суспільних відносин у сфері здійснення і захисту прав споживачів. Ця правова спільність належить до комплексних правових утворень, оскільки норми, що входять до її структури, мають різну

галузеву належність, юридичну спрямованість і «вертикальну» ієрархію. Вона охоплює норми різної галузевої належності: конституційні, які закріплюють право громадян на охорону здоров'я, освіту, на суспільні об'єднання, а також ті, що встановлюють гарантії здійснення цих прав. Такі норми передбачені у розділі 2 Конституції України «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина»; норми кримінального та адміністративного права, що встановлюють відповідальність за обман споживачів й інші порушення їх прав [2]. Такий підхід пов'язаний з необхідністю комплексного регулювання питань охорони прав споживачів, створення дієвих механізмів захисту їх інтересів, що припускає використання методів і прийомів різних галузей права. Проте основне регулювання відносин за участю споживачів здійснюється нормами цивільного права, що містяться, насамперед, у ЦК України та Законі України «Про захист прав споживачів» та в актах цивільного законодавства. Провідна роль цивільного права в механізмі правового регулювання відносин у цій сфері пояснюється тим, що, по-перше, основна група відносин, що виникають тут, а саме — ті з них, які мають майновий і пов'язаний з ним особистий немайновий характер з безпосередньою участю споживача, належать до предмета регулювання цивільного права. Споживач бере участь у таких відносинах, як сторона в цивільно-правовому зобов'язанні. По-друге, найбільшою пристосованістю цивільного права до регулювання цих відносин, наявністю в його механізмі таких засобів і прийомів дії на суспільні відносини, які, з одного боку, дозволяють забезпечити взаємний інтерес сторін, що вступають у ці відносини, а з другого — захистити інтереси споживача як еконо-

мічно слабшої сторони у правовідносинах. Норми цивільного права посідають важливе місце в структурі цього нормативного утворення, оскільки покликані регулювати майнові і пов'язані з ними особисті немайнові відносини між юридично рівноправними суб'єктами на засадах автономії волі й диспозитивності.

Цивільні правовідносини за участю споживачів регулюються нормами різних інститутів: договори роздрібної купівлі-продажу, побутового підяду, з надання послуг, зобов'язань з відшкодування завданої шкоди та ін. Застосовуються й загальні положення цивільного права, що встановлюють правові засади участі громадян і організацій у цивільному обороті, визначають загальні умови укладення цивільно-правових договорів та інші загальні питання. Це дає змогу говорити про наявність у структурі цивільного права особливої системи норм, направленої на регулювання відносин стосовно здійснення і захисту прав споживачів. Проте ці цивільно-правові норми містяться в різних інститутах цивільного права, пронизують насправді всю його систему, що також підтверджує комплексний характер цього нормативного утворення в рамках цивільного права. Водночас це цілісна система норм усередині цивільного права, що є комплексним цивільно-правовим інститутом [8, 312], тому що містить норми різних інститутів цивільного права, об'єднаних за такою ознакою, як участь у цивільно-правових відносинах особливого суб'єкта — споживача, наділеного законом специфічними правовими можливостями. Таке «розосередження» норм, що регулюють відносини за участю споживачів у рамках цивільного права пов'язано з необхідністю системного розміщення норм за різними видами цивільно-правових договорів,

які не свідчать про відсутність спільності врегульованих ними відносин.

Таким чином, відносини між споживачем і його контрагентами — це відносини, засновані на рівності, автономії волі їх учасників, що виникають між суб'єктами, які мають майнову самостійність. Однак захист прав споживачів ефективно здійснюється не тільки нормами цивільного права, але й нормами галузей публічного права: за найбільш значні порушення прав споживачів встановлена адміністративна і кримінальна відповідальність. У ряді випадків виявляється необхідним і «превентивна» дія, наприклад через систему обов'язкового підтвердження відповідності товарів вимогам безпеки, сертифікацію інструментів тощо. На охорону прав споживачів направлено і встановлення адміністративних вимог до виготовлювачів (виконавців) у частині забезпечення випуску безпечних товарів і відповідальності за їх недотримання. Тут виникає необхідність звернути увагу до методів, які є більш властивими публічному праву, що й пояснює таке поєднання приватноправових і публічно-правових елементів правового регулювання у цій сфері. Тим самим створюється такий правовий режим захисту прав споживачів, який заснований на найбільш оптимальному поєднанні приватноправових і публічно-правових елементів, що забезпечує комплексний підхід до охорони прав споживачів, і насамперед визначає таку рису досліджуваного нормативного утворення, як комплексний, багатогалузевий характер [6, 92].

Тому поряд із такими рисами цивільно-правового методу, як дозвольний характер цивільно-правового регулювання, диспозитивність, ініціативність учасників правовідносин, особлива роль цивільно-правового до-

говору у виникненні правовідносин, юридична рівність, властива правовому становищу суб'єктів [7, 213], має місце велика кількість імперативних норм, переважають розпорядження, що зобов'язують, а також заборони. Наведене дозволяє стверджувати, що ця правова спільність розвивається сьогодні як комплексне нормативне утворення з пріоритетом цивільно-правових норм, але з урахуванням необхідності державного регулювання захисту прав споживачів. Тому вдосконалення регулювання відносин у цій сфері має йти як по лінії узгодження норм різних галузей права, що «беруть участь» у такому регулюванні, так і вдосконалення цивільно-правових засобів дії на суспільні відносини за участю споживачів. Норми, що входять до структури досліджуваного нормативного утворення, мають різну не тільки галузеву, але й юридичну спрямованість. Це як регулятивні норми, що визначають права споживача, механізм їх реалізації і покликані регулювати нормальний оборот, так і норми, спрямовані безпосередньо на захист прав споживача, за допомогою яких здійснюється захист і відновлення його порушених прав, визначаються підстави і заходи відповідальності за такі порушення, тобто застосовуються охоронні норми. Завдання цивільного права, зокрема і цивільно-правових норм, що входять до структури досліджуваного нормативного утворення, не тільки «боротьба» з правопорушеннями (як це має місце в кримінальному й адміністративному праві), але передусім правильна організація майнових і особистих немайнових відносин між учасниками цивільного обороту, зокрема й відносин за участю споживача, що насамперед досягається за допомогою закріплення правового статусу споживача.

У науковій літературі використовується таке поняття, як охорона суб'єктивного права й інтересу, що здійснюється законом [6, 93]. На підставі цього слід дійти висновку, що традиційно використовуваний термін «законодавство про захист прав споживачів» недостатньо точно відображає суть цього правового явища, оскільки воно містить норми, що регулюють відносини стосовно здійснення і захисту прав споживачів, що охоплюється ширшим терміном «охорона» права. Можливо, причиною його такого стійкого використання послужило те, що він відображає основну спрямованість норм складових цього нормативного утворення: спеціальний, підвищений захист прав такої особливої категорії суб'єктів як споживачі. Враховуючи стійкий підхід до найменування цього законодавства, що використовується і в нормативних актах, є «Законодавство про захист прав споживачів».

Отже, на сьогодні можна говорити про наявність у вітчизняній системі права особливого нормативного утворення, що є комплексним правовим інститутом, покликаним регулювати відносини, пов'язані зі здійсненням і захистом прав споживачів. Об'єднує ці норми загальна спрямованість на підвищений захист прав споживачів. Особлива зацікавленість держави в захисті прав і законних інтересів споживачів як економічно слабкішої сторони, припускає поєднання в його рамках приватноправових і публічно-правових елементів, що забезпечує його комплексний характер, при відповідній ролі цивільного права. Це дає змогу стверджувати, що інститут захисту прав споживачів у своїй основі приватноправовий інститут з використанням публічно-правових елементів захисту; норми, що входять до досліджуваного інституту, мають як регуля-

тивну, так і охоронну спрямованість, тому це нормативне утворення спрямоване загалом на охорону прав споживачів. Захист прав споживачів здійснюється як самим споживачем, за допомогою реалізації тих можливостей, які закладені в його правовому статусі й застосуванні цивільно-правових засобів захисту, так і за допомогою системи державного і суспільного захисту прав споживачів компетентними органами. Цей правовий інститут нині посідає провідне місце у вітчизняній системі права, маючи свій предмет регулювання — особливе коло суспільних відносин.

Аналіз особливостей правового регулювання відносин за участю споживачів дає змогу дійти таких висновків:

Законодавство, яке регулює відносини у сфері захисту права споживачів, пройшло ряд етапів становлення. Великий вплив на його розвиток мало ухвалення ЦК України та Закону України «Про захист прав споживачів» та інших нормативно-правових актів, що дозволило закріпити комплекс специфічних правових можли-

востей, наданих споживачеві. Аналіз сучасного стану правового регулювання відносин у сфері захисту прав споживачів свідчить, що воно потребує вдосконалення як у частині усунення недоліків, так і суперечностей норм різних нормативних актів, що регулюють ці відносини.

Законодавство про захист прав споживачів має власний предмет регулювання — суспільні відносини, що відповідають ряду критеріїв, закріплених у вказаному Законі України. Коло цих відносин має тенденцію до розширення, а зміст самих відносин — до ускладнення.

Система норм, що закріплює особливості правового становища споживача, утворює комплексний правовий інститут. Особлива роль цивільного права в регулюванні відносин за участю споживача дає змогу встановити, що у своїй основі приватноправовий інститут з широким використанням публічно-правових елементів, направлених на особливий, підвищений захист прав споживачів, що забезпечує його комплексний характер.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. Байтін М. І., Петров Д. Е. Система права к продолжению дискуссии // Государство и право. — 2003. — С. 32.
2. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР.
3. Теорія держави та права : курс лекцій / под ред. Н. І. Матузова, А. В. Малька. — М., 1997. — С. 418–421.
4. Мицкевич А. В. Система права и система законодательства : развитие научных представлений и законотворчества // Проблемы современного гражданского права. — М., 2000. — С. 25–26.
5. Алексеев С. С. Структура советского права. — М., 1975. — С. 156.
6. Симпсон Р. Система защиты прав потребителей в Европе. — М., 2000. — С. 91–94.
7. Яковлев В. Ф. Принуждение в гражданском праве // Проблемы современного гражданского права. — М., 2000. — С. 213–215.
8. Гражданское право : учеб. / под. ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. — М., 1999. — Ч. 1. — С. 312.

Анотація

Стаття присвячена аналізу захисту прав споживачів у системі права і в системі законодавства України.

Аннотация

В статье анализируется защита прав потребителей в системе права и в системе законодательства Украины.

Annotation

This article of analgesics of the protection of the rights of consumers in the system of law and in system of legislation of Ukraine.

Ключові слова: споживач, система права, система законодавства, надання послуг, цивільні правовідносини, договір, контрагент.